

*Шаф О. В.,
доцент кафедри української літератури
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ГЕНДЕРНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ

Анотація. У статті розглядаються стан розвитку вітчизняного гендерного літературознавства, проблеми його методологічної сепарації від феміністичної критики, активний розвиток якої припав на 1990 – початок 2000-х рр.; висвітлюються основні здобутки феміністично-критичного та гендерного напрямів вивчення літератури в Україні сьогодні та засади їхньої систематизації; окреслені основні теоретичні завдання та принципи гендерного вивчення літератури, а також його об'єктно-предметна сфера та перспективи на майбутнє.

Ключові слова: гендерне літературознавство в Україні, теорія та методологія гендерного вивчення літератури, феміністична критика.

Постановка проблеми. У пострадянську добу у вітчизняному літературознавстві розпочався процес модернізації дослідних методологічних стратегій задля оновлення епістемологічного поля після радянської ідеологічної «цензури», націлений на демократизацію культури, на оприявлення її малопримітних сторін. «Перезавантаження» літературознавчої методології синхронізується із західним постмодерним світоглядно-естетичним дискурсом, обіпертим, зокрема, на постструктуралістський «підрив» фалогоцентричного проекту патріархатної культури. Цей проект, як, власне, і вибудовані на його основі феміністичнокритичні концепції, стали доступними для засвоєння в українській культурі, як відомо, лише в 90-ті рр. минулого століття. Прихід в українську культуру інтелектуального та мистецького жіночого контингенту дав поштовх для появи нового літературного (культурного) продукту й зародження (або й відродження) вітчизняної феміністичної критики як стратегії його методологічного, ідеологічного осмислення. Відставання в часі від західного наукового мейнстріму спричинило термінологічну, методологічну плутанину: так, вітчизняна літературна феміністична критика оперує поняттям «гендер», але феміністична й гендерна проблематика фактично не розрізняються, декларується вивчення гендеру, але натомість акцентується факт жіночої депривації, досліджується переважно жіноча проза, тоді як «чоловіча» складова частина літератури не здобуває належної уваги. У 2000-х рр. усе частіше експлуатуються поняття «гендерні студії літератури», «гендерне літературознавство», але спроби його термінологічного окреслення, на наш погляд, суперечливі й дискусійні. Водночас протягом останнього десятиліття вийшла у світ низка вагомих досліджень, у яких активується методологічний інструментарій гендерного літературознавства. Отже, у вітчизняному гендерному дискурсі літературна практика випереджає наукову теорію, що актуалізує необхідність теоретичного й методологічного окреслення засад гендерного літературознавства, його кореляції з феміністичною критикою, його наукових цілей і принципів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гендерні студії, зокрема літературознавчі, розвиваються в Україні від 1990-х рр. під егідою центрів гендерних досліджень у Києві, Харкові, Львові, Одесі та інших містах. У різнодисциплінарних гендерологічних виданнях («Вступ до гендерних досліджень» (російською мовою) (2001), «Гендер і культура» (2001), «Гендерний підхід: історія, культура, суспільство» (2003), «Основи теорії гендеру» (2004), «Гендерний розвиток у суспільстві» (2005) та ін., а також підручниках із гендерної теорії типу «Гендер для медій» (2013)) висвітлені засади гендерного виміру – виключно з вузької соціоконструктивістської позиції, обіпертої на постструктуралістсько-феміністичний нігілістичний підхід до особистості. У названих виданнях пунктирно окреслено й літературознавче поле гендеру, однак в усіх уміщених матеріалах (В. Агеєва, Т. Дороніна, В. Хархун та ін.) акцент зроблено виключно на феміній «складовій» частині сучасного літературознавчого, художнього та публіцистичного дискурсів і в такий спосіб ототожнено феміністичну та гендерну методологію. Так само у виданні Запорізького національного університету «Гендерні студії в літературознавстві» (за ред. В.Л. Погребної) (2008) предмет і завдання гендерного літературознавства не відділяються від феміністичної критики з її фемінноорієнтованою проблематикою (так, за словами Г. Улюри, «гендерний підхід у вивченні літератури сьогодні <...> артикулює проблему жіночого авторства, з іншого боку – провокує ідеологічне “перечитання” класичних текстів» [7, с. 8]. О. Бажан у статті «Феміністична критика та гендерний підхід» намагається провести демаркаційну лінію між феміністичною та гендерною критикою за методологічним підходом (есенціалізм і конструктивізм; категорія статі (жіночої) та категорія гендеру), за об'єктом дослідження (феміністична критика вивчає жіночу суб'єктивність, а гендерна критика – способи соціального конструювання та вияву маскулітних / фемінітних ідентифікаційних моделей у їхній соціальній і культурній зумовленості) [1]. Попри прогресивний для розвитку гендерного літературознавства характер студії О. Бажан, її «версія» його теоретико-методологічних засад має бути скорегована бодай тому, що соціоконструктивістське трактування гендеру не кореспондує з особистісно-психологічною специфікою літературної творчості, крім того, гендерні стереотипи, ролі, установки й т. п. арсенал соціального «вироблення» гендеру не відображені в широкому спектрі художніх творів, передусім ліричних.

Мета статті – визначення й формулювання базових методологічних засад гендерного літературознавства, його предмету й епістемологічних принципів, а також критеріїв систематизації здобутків вітчизняної науки в окресленій науковій царині.

Виклад основного матеріалу. Поштовхом для формування гендерного літературознавства стало відкриття «гендерного виміру» як «універсальної значущості статевої належності

людини у всіх сферах її соціокультурного буття», що оприявило «статеву асиметрію у філософському вивченні людини», адже «половина людства (жіноцтво – О. III.) залишалася на узбіччі» [2, с. 5]. До XX ст. вивчення зумовлених статтю особливостей творчості було неактуальним, адже прецеденти жіночого авторства сприймалися або як виняток, або з презумпцією меншовартості, тоді як літературний дискурс, представлений чоловіками, розцінювався як універсальний, що знімало потребу дослідження специфіки чоловічого письма. Теоретики гендерного літературознавства (О. Золотухіна, С. Охотнікова) пов'язують його розвиток зі становленням гендерної лінгвістики, яка фіксує реальні відмінності мовлення чоловіків і жінок, що віддзеркалює відмінність їхньої гендерної «природи». Врахування гендерних особливостей художнього висловлення є важливим для окреслення гендерної типології письма, однак гендерне літературознавство, що вивчає гендерну поетику, має значно ширші дослідні горизонти.

Гендерне літературознавство як галузь гендерних студій сфокусоване навколо вивчення тих особливостей літературної творчості, які зумовлені гендерно-статєвою ідентичністю творця й мають її художньо переломлені ознаки. У коло наукових інтересів потрапляє також специфіка зображення в літературі гендерно диференційованих типів особистості, суспільства, артикуляції проблем, пов'язаних із гендерною стратифікацією. Н. Зборовська предметом гендерного літературознавства вважає «соціальні та культурні конфігурації «жіночого» та «чоловічого» та різні форми сексуальності, виявлені в тексті [4, с. 294]. На думку С. Охотнікової, гендерне літературознавство (як і гендерна поетика, що вживається в її студії як термін-синонім) має вивчати «гендерну картину світу, ґрунтовану на стереотипах маскуліності та фемініності» [6]. Гендерному дослідженню підлягають такі текстові рівні: проблемно-тематичний, сюжетно-композиційний, система персонажів (моделі поведінки, внутрішній світ, психологія, типологія), мовлення (дискурси героїв і героїнь), конфлікт, суб'єктна організація (позиція автора, наратора, героя), хронотоп, стилістика, авторська картина світу [5], також враховується фактор читацької рецепції. Т. Дороніна виділяє, зокрема, такі пошукові напрями гендерного літературознавства: «виявлення гендерної природи літературної творчості, її образної системи», «руйнування гендерних стереотипів в інтерпретації літературного твору (переважно його образної системи)», «вивчення специфіки виявлення жіночої / чоловічої сексуальності в літературних текстах», «визначення особливостей фемінного / маскулінного сприйняття життєвих явищ і їхнє відтворення в літературному жанрі автобіографії (мемуарів)» [3, с. 315], які вважаємо цілком перспективними.

Фактичне ототожнення феміністичного та гендерного підходів до вивчення літератури, відсутність чіткого усвідомлення завдань і методики власне гендерного літературознавства зумовлюють «аморфність» «феміністично- / гендернокритичного» вітчизняного дискурсу. Він формується в перші десятиліття XXI ст., але не набув значного поширення в українському літературознавстві, часто зазнаючи критики академічних кіл традиційного літературознавства, однак можна систематизувати цей дослідний дискурс за низкою критеріїв. Так, вітчизняну феміністичну / гендерну критику варто диференціювати:

а) за місцем дислокації: материкова та діаспорна (Р. Веретельник та ін.);

б) за об'єктом дослідження: вітчизняна проза (значна кількісна перевага), поезія (Н. Анісімова, Т. Грачова, Г. Біберова, Ю. Гончар, В. Копиця, О. Ромазан, М. Штолько та ін.), дитяча література (Т. Качак), non-fiction (М. Варикаша); російська проза (Т. Дороніна, В. Погребна, Г. Улюра); російська драматургія (І. Хабарова), зарубіжна проза;

в) за літературним періодом, що досліджується: сучасна література (В. Агеєва, О. Галета, Т. Гундорова, Н. Зборовська, Т. Кисла, М. Крупка, Ю. Кушнерюк, Г.-П. Рижкова, О. Ромазан, М. Рябченко, Х. Стельмах, Л. Таран, Т. Каченко, Г. Улюра, С. Філоненко, М. Штолько, та ін.), радянська література (В. Агеєва, Н. Зборовська, Л. Яшина), 20-ті рр. (Н. Блохіна, О. Ковальчук, Л. Кавун), модернізм (С. Павличко, Т. Гундорова, В. Агеєва, Н. Зборовська, Р. Веретельник, Я. Поліщук, Л. Таран, М. Крупка), література XIX ст. (Н. Білоус, Н. Зборовська, Ю. Гончар, Т. Гундорова, М. Крупка); якщо в 90-х рр. увага більше приділялася літературі минулих епох, то в 2000-х актуальним об'єктом феміністичного / гендерного прочитання стала сучасна література (1990–2000-х) переважно жіночого авторства;

г) за напрямом дослідження: феміністична критика патріархатного письменства (представлена у двох напрямках – критика та переформатування літературного канону (В. Агеєва, Т. Гундорова, Н. Зборовська, М. Крупка) та викриття стереотипного зображення жіноцтва (Я. Поліщук, В. Агеєва, Н. Зборовська, Т. Гундорова, Г. Улюра та ін.)) і гінокритика (обидва напрями – специфіка презентації жіночої «ментальності» та пошуки засад жіночого письма – часто поєднуються в студіях Т. Гундорової, С. Філоненко, М. Крупки, Л. Таран, Х. Стельмах, О. Ромазан, М. Штолько, Т. Каченко, О. Галети, Г.-П. Рижкової, В. Агеєвої, Н. Зборовської та ін.); вивчення «чоловічої» творчості, найчастіше – гендерної ідеології, рідше – стильових засад (Г. Александрова, Ю. Гончар, Н. Зборовська, Т. Качак, Л. Яшина);

г) за методологічними домінантами: 1) «стихійна» феміністична / гендерна критика (мала місце переважно до 2000-х рр., але часом наявна дотепер), яка торкається питань трактування жіночих (рідше чоловічих) образів у літературі, стосунків статей без свідомого застосування гендерної / феміністичної теорії, без орієнтації на ідеологію фемінізму, тим більше – без акцентування гендерних засад творчості (окремі статті О. Слоньовської, Я. Поліщука, Р. Тхорук, Л. Кавун, Л. Яшиної); 2) власне феміністична критика (актуальна в 90-х, поч. 2000-х), обіперта на феміністичну теорію (В. Агеєва, Г. Біберова, М. Крупка, Л. Таран, О. Корабльова, С. Філоненко, Г. Улюра та ін.); 3) «синтетична» феміністично-гендерна критика, що сполучає феміністичну ідеологію та гендерний «паритет» щодо творчості представників різних статей (Н. Білоус, Н. Зборовська, І. Хабарова); 4) гендерне літературознавство (М. Варикаша, Ю. Гончар, Т. Качак, С. Філоненко).

Позитивною рисою вітчизняної феміністичної / гендерної критики є примат літературознавчих відкриттів над ідеологією, тобто фаховий, глибокий та аргументований аналіз художнього тексту переслідує частіше наукові, а не політичні цілі. Вітчизняна феміністична критика від часу її формування легко надавалася до сполучення з іншими методологічними стратегіями (частіше постструктуральними, постколоніальними, психоаналітичними). У другому десятилітті XXI ст. гендерний аналіз, що формується на її здобутках, усе частіше використовують як

один із методів дослідження поряд із широким спектром інших (С. Філоненко, Л. Штохман, О. Юрчук).

Гендерні студії в Україні все ще розглядають виявлену в соціумі та культурі гендерну відмінність як прецедент нерівності, що вимагає усунення і, перебираючи феміністичнокритичну стратегію «підозри», ревізують творчість чоловіків-авторів і симпатизують жіночій творчості, «захищають» її від патріархатно налаштованої критики, «виправдовують» перед нею. Натомість гендерний підхід до прочитання літератури має бути *паритетним* щодо презентації маскулінності / фемінінності в літературі й *аполітичним*, отже, має виявляти відмінність гендерного «менталітету» творчого суб'єкта, виражену в його тексті / письмі.

Об'єктом дослідження гендерного літературознавства, на нашу думку, є гендерно марковані й смислоносні рівні / елементи поетики твору: 1) елементи поетики художнього тексту, зумовлені гендерною свідомістю а) автора; б) наратора / ліричного Я; в) персонажа (ліричного), гендерним режимом культури (соціуму) як основи картини світу у творі та референтні маскулінності / фемінінності як категоріям гендерної свідомості; 2) механізми реалізації маскулінної / фемінінної художньої свідомості в художньому тексті, що зумовлюють пріоритет відповідної техніки письма. Гендерні елементи поетики можуть бути реалізовані на всіх рівнях тексту, в усіх родах, жанрах літератури. Гендерні смисли можуть бути латентними, тоді текст вважається гендерно нейтральним і не піддається розгляду в указаному ключі. Гендерна свідомість, яка є генератором гендерних смислів у творі, може не збігатися зі статтю титульного автора (тому усі спроби окреслити т. зв. «жіночу прозу» і под. виносяться за межі науки), а також використаною технікою письма, передусім його наративних і стилістичних компонентів. Експлікована в тексті гендерна свідомість може також бути «підроблена» або зімітована з тією чи тією (художньою) метою, крім того, часто творча особистість свідомо / несвідомо трансгресує в «чужий» гендер задля розв'язання власних психічних проблем. В усіх випадках предметом літературознавчого вивчення є гендерно марковані елементи художнього мислення та формат їхньої презентації в тексті.

Ускладнює розвиток гендерного літературознавства відсутність аргументованого й науково вивченого «контенту» маскулінної та фемінінної свідомості (ідентичності), зокрема й через соціоконструктивістське педалювання їхнього дискурсивного, плинного, аморфного й релятивного характеру, що не дозволяє окреслити *сутнісні* риси. Без них імплементація категорій маскулінності / фемінінності в літературознавство безперспективна. Проблемою застосування гендерного методу в літературознавстві є нерозробленість засад власне літературознавчого використання гендерної теорії: її соціологічний аспект, що є доміантним, може бути застосованим під час аналізу тексту обмежено й тенденційно: частіше розкриваються гендерні стереотипи, рідше – особливості соціального, комунікативного, сексуального досвіду статей. Хоча останні теж здебільшого подаються стереотипно, бо не вмотивовані гендерно-психологічними реаліями. Плідний розвиток гендерного літературознавства, яке поволі формується на рівні епістемологічної практики, але ще не виробило чітких теоретичних і методологічних критеріїв, забезпечить лише комплексне застосування антропологічних знань, де перевага має бути надана психологічним, психоаналітичним, культурологічно-соціальним науковим царинам.

Висновки. Вітчизняна гендерологія як навчальна дисципліна та науковий напрям активно розвивається в перші десятиліття нашого століття, здебільшого фокусуючись на соціально-економічних факторах гендерної «асиметрії» пострадянського українського суспільства. Певне місце у вітчизняній гендерології відведене й гендерному літературознавству, що здебільшого розуміється як аналог феміністичної критики, часто експлуатує її методологічний інструментарій, має ідеологічно заангажований (викриття депривації жіноцтва) дослідний фокус. Чималий корпус наукових розвідок у цій царині варто диференціювати за критеріями дислокації (переважає материкова критика), об'єктом і періодом дослідження (значна перевага сучасної прози жіночого авторства), методологічними доміантними в континуумі феміністичного – гендерного підходу до літератури. Попри звивистий шлях «відбруньковування» гендерного літературознавства від феміністичної критики на вітчизняних теренах, його окремі теоретичні засади все ж сформульовані (Н. Зборовська, Т. Дороніна, О. Бажан та ін.). Необхідність стабілізації теорії й методології гендерного літературознавства змушує узагальнити й конкретизувати результати наукових пошуків у цій сфері. Її основними принципами є: 1) паритетність у вивченні маскулінної / фемінінної художньо репрезентованої особистості та її свідомості, типу художнього мислення й 2) аполітичність як зміщення дослідного фокусу із соціальної на текстуальну сторону літературного твору. Основним об'єктом дослідження гендерного літературознавства є ті рівні поетики тексту, де зосереджено гендерні смисли, передусім тип художньої свідомості та механізми її трансляції. У його науковому фокусі – вивчення гендерно маркованих елементів художнього мислення та форми їхнього вираження в тексті. Завданнями на перспективу для гендернолітературознавчої теорії є також диференціювання засад гендерного вивчення поетики творів різних родів, жанрів, їхньої кореляції з художньо-стильовими пріоритетами літературних епох, напрямів, шкіл, а також вивчення гендерних аспектів критичної та читацької рецепції.

Література:

1. Бажан О.М. Кореляція феміністичної та гендерної критики як різновидів новітнього літературознавства. *Шевченківські студії* : збірник наукових праць / Київський ВПЦ університет. Київ, 2012. Вип. 16. С. 152–163.
2. Брандт Г.А. Философская антропология феминизма. Природа женщины : монография / Екатеринбургский гуманитарный университет. Санкт-Петербург, 2006. 160 с.
3. Дороніна Т.О. Гендерний напрям у літературознавстві: теоретико-методологічні основи та практика інтерпретацій. *Гендерний розвиток у суспільстві: конспекти лекцій* / відп. ред. К.М. Левковський; наук. ред.-упор. С.П. Юдіна. Київ, 2005. С. 283–351.
4. Зборовська Н.В. Психоаналіз і літературознавство : посібник. Київ, 2003. 392 с.
5. Золотухина О. Гендерные исследования. *Психологизм в литературе* : пособие / ГрГУ им. Я. Купали. Гродно, 2009. URL: http://ebooks.grsu.by/psihologizm_lit/index.htm (дата звернення: 02.02.2015).
6. Охотникова С. Гендерные исследования в литературоведении: проблемы гендерной поэтики. *Женский дискурс в литературном процессе России конца XX века*. Москва, 2002. URL: http://www.a-z.ru/women_cd1/html (дата звернення: 07.05.2017).
7. Улюра Г. Теоретико-методологічні засади гендерних студій з літературознавства. *Гендерні студії в літературознавстві* : навчальний посібник / ред. В.Л. Погребна ; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2008. С. 6–20.

Шаф О. В. Гендерное литературоведение в Украине: теоретико-методологические замечания

Аннотация. В статье рассматривается состояние развития отечественного гендерного литературоведения, проблемы его методологической сепарации от феминистической критики, которая активно развивалась в 1990 – начале 2000-х гг.; освещаются основные достижения феминистической критики и гендерных студий литературы, а также объектно-предметная сфера и перспективы на будущее этой отрасли.

Ключевые слова: гендерное литературоведение в Украине, теория и методология гендерного изучения литературы, феминистическая критика.

Shaf O. Gender Literary Study in Ukraine: theoretical and methodological notes

Summary. The article deals with the specificity of development of the Ukrainian Gender Literary Study, theoretical and methodological problems of its distinguishing from the feminist criticism (1990–2000th); the main achievements of this field and also tasks, object and future perspectives of Gender literary criticism are outlined.

Key words: Gender Literary Study in Ukraine, theory and methodology of Gender Literary Study, feminist criticism.